

Hites Sándor

A világirodalom földrajza és a kapitalizmus terei¹

Absztrakt: A tanulmány a világirodalom-fogalom egyes kortárs használatait meghatározó globális, regionális és lokális földrajzi térszerkezeteket tekinti át. A vonatkozó nemzetközi kutatások általában az ezekben nyíltan vagy rejtve érvényesülő politikai, kulturális és gazdasági hierarchiakat és egyenlőtlenségeket hangsúlyozzák. Ezek elemzésekor a 19. századi magyar kritikátörténetből Erdélyi János világirodalom-felfogásának térképzeteiből hozok példákat.

Kulcsszavak: térszerkezet, világirodalom, kapitalizmus, gazdaság, földrajz, Erdélyi János

¹ A tanulmány az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-10/2019) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

A világirodalom fogalma a közelmúltban jelentős átértelmezéseken ment át. A vonatkozó vitákban meghatározó szerepet játszott a fogalom egyes használataiban kódolt földrajzi térszerkezetek felülvizsgálata. A tanulmány elején ezek közül elsősorban azokat tekintem át, amelyek a kapitalizmus globalizációja által kitermelt és azt fenntartó terekre, a szövegek ebben zajló forgalmára, illetve e forgalomnak a kulturális és gazdasági erőforrások egyenlőtlen eloszlásából adódó egyensúlytalanságaira irányították a figyelmet.² A világirodalomnak ugyanakkor nem csak napjainkra lett – Theo D’haen 2021-es könyvének címével élve – „geopolitikája” (D’haen 2021). A 19. századi magyarországi kritikátörténetben először Erdélyi János vetett számot a világirodalom fogalmával, s éppen erre tekintettel ítélte károsnak és veszélyesnek. A tanulmány második részében azt igyekszem vázolni, hogy Erdélyi milyen földrajzi és térképzetek révén érzékeltette ellenérzéseit.

Világok, irodalmak

Erich Auerbach 1952-es *A világirodalom filológiája* című tanulmánya a szerző Németországból Törökországon át az Egyesült Államokig vezető meneküléseinek-vándorlásainak a tanulságait abban összegezte, hogy „filológiai hazánk (*Heimat*)” immár „nem lehet a nemzet”, hanem csak a „Föld” (*Erde*). Auerbach ugyanakkor arra is rámutatott, hogy „földünk, mely a világirodalom világa (*die Welt der Weltliteratur*)” egyre inkább összeszűkül, s ezzel párhuzamosan elveszíti sokarcúságát. A „világ” nyelvi, kulturális és politikai egységessége ezért a világirodalom goethei gondolatának végső „megvalósulása és pusztulása” is egyben (Auerbach 1952: 39, 49).

Félévszázaddal később, amikor a világirodalom fogalma újra az összehasonlító irodalomtudományi kutatások előterébe került, Auerbach meglátásai és aggodalmai csak még érvényesebbnek hatottak. A hidegháború lezárulta minden korábbinál intenzívebb és szélesebb körű kulturális érintkezések előtt nyitott teret, ám az a tapasztalat is hamar előállt, hogy a kapitalizmus gazdasági és kulturális globalizációjával a világirodalom immár nem (mint Goethe előírányozta) a különbségek érintkezésének a fóruma, hanem e különbségek eltörlésének (vagy szabványosított piacosításának) a terepe és eszköze. Az így felfogott „globális irodalommal” és annak expanzív-totalizáló logikájával szemben egyre többen utaltak arra, hogy az irodalmi világok pluralitásához annak a világnak a differenciáltságát is vissza kell nyerni, amelyben az irodalmi szövegek megszületnek és kapcsolatba lépnek. A világirodalom-értelmezésekben ezért maga a „világ” képzelet vált központi filológiai és politikai problémává, rámutatva, hogy a „világ” (szemben a „földdel”) nem adottság, hanem fenomenológiai művelet eredménye, s a világirodalom bármely értelmezése szükségképp valamely „világképzés” (*worlding, welten*) kivetülése.³

2 Megjegyzendő, hogy a „világirodalom” nem szükségképp földrajzi jellegű fogalom. A kifejezés egyik Goethe előtti előfordulásakor, Christoph Martin Wieland saját, 1790-ben megjelent Horatius fordítás-kötetéhez fűzött széljegyzeteiben a „Weltliteratur” a „tanultság” és a „csiszoltság” (*Gelehrsamkeit, Weltkenntnis, Wohlbelesenheit*) jelentésében áll. Vagyis Wieland a „világ” kifejezést szociokulturális értelemben használta, világirodalom pedig kozmopolita műveltséget értett (Weitz 1987).

3 Az összehasonlító irodalomtudományban forgalomban lévő világ-fogalmak áttekintését Heideggertől Edward Saidon át Jean-Luc Nancy-ig lásd: Ganguly (2016: 20–24, 69–85) és D’haen (2021: 12–27).

Ennek jegyében hangsúlyozhatták azt is, hogy a „fordíthatatlanság” egyik emblematikus példajaként maga a „világ” (*monde, Welt, world, kozmosz, mundus* stb.) kifejezés „szegül ellen” a világirodalom egyneműsítő szemléletének.⁴

A világirodalom-diskurzusok utóbbi két évtizedének fejleményei innen nézve leírhatók az ezredforduló három legnagyobb hatású teoretikusa, Pascale Casanova, Franco Moretti és David Damrosch által elképzelt „világok” földrajzának és ezek politikai jelentéseinek a felülvizsgálataként. Damrosch a világirodalmat nem nemzetközi kánonként, hanem szövegek „körforgásaként” (*circulation*) ragadta meg, amelyben az irodalmi művek fordítások révén kilépnek elsődleges kulturális környezetükből (Damrosch 2003: 5). Szóhasználata azt a 18. századi toposzt idézte fel, amely szerint a természeti, politikai és gazdasági testekben zajló mozgások (vagyis a vér, a víz, az áruk vagy a pénz áramlása) egyúttal a szellemi kommunikáció, vagyis szövegek és eszmék forgalmának a modelljéül is szolgálnak.⁵ A körforgásnak ez a (szabad árucserre fiziokrata felfogásában is érvényesülő) felfogása felesleg és hiány egyenértékű cserék révén kivitelezett kiegyenlítő mozgását feltételezte, melyben (a termelés helyétől a fogyasztás helyéig eljutva) a dolgok „érték-szubsztanciája” állandó marad. A 19. század utolsó harmadának neoklasszikus közgazdaságtana ezzel szemben (szintén a kor fizikájának ösztönzésére) az értéket viszonyként fogta fel, vagyis olyan „potencialítások terében” zajló mozgásként, amelyben a „realizált hasznosság” (*utility*) nem elenyészik, hanem növekszik.⁶ Damrosch körforgás-fogalma ez utóbbihoz áll közelebb, hiszen azt hangsúlyozta, hogy különböző kultúrákban „különbözőképpen manifesztálódva” az irodalmi művek nem elveszítenek valamely autentikus „lényegiséget”, hanem jelentésben és érvényességben is „gyarapodnak” (*gain*) (Damrosch 2003: 6). A világirodalomnak mint „olvasásmódnak” ezt a jellegzetességét Damrosch geometriai alakzattal érzékeltette: a művek nem egyetlen rögzített középpont körül, hanem két (az eredeti és az új értelmezői környezetben felvett) fókuszpont által kiadott, ellipszis-jellegű térben mozognak (Damrosch 2003: 133, 281–283). Az így elképzelt tér dinamikus, mégis elvont marad. Ezért vethették Damrosch szemére, hogy a Gilgames-eposztól Milorad Pavić *Kazár szótáráig* terjedő (vagyis nagyon széles történeti és földrajzi körből merítő) elemzése e művek „fogyasztásának lokalizált pillanatait” veszik számba, s ezzel tulajdonképp a modern kapitalizmus logikáját követik, amennyiben a „globális piaci expanciónak” szintén „a partikularitás és a diverzitás fetiszizálása” adja az egyik hajtóerőjét (Brouillette 2016: 94, 99). Fonák módon Damrosch vizsgálódásainak expanzivitását ugyanezért hozhatták összefüggésbe egy jóval korábbi politikai térképpel is, mégpedig a római birodalmi kozmopolitizmusával, amely az önmagán kívül lévőben szintén csak önmaga kiterjesztését képes meglátni.⁷

4 A „lefordíthatatlan kifejezések” lexikonjának Világ-szócikkéről (Cassin szerk. 2014: 1217–1224) adott ilyen értelmű elemzést lásd: Apter (2013: 175–190).

5 Erről a 18. századi orvostudományban, gazdaságtanban és kultúrafelfogásban lásd: Sandl és Schmidt szerk. (2002).

6 A „circuláció” 18. és 19. századi fizikájának és ökonómiájának az összevetését lásd: Mirowski (1989: 143–144, 202, 214, 273); Vogl (2011: 223–246).

7 Damrosch világirodalom-felfogása és általában az észak-amerikai összehasonlító irodalomtudomány (vagy még általánosabban: az amerikai „poszt-nacionalista nacionalizmus”) így felfogott imperializmusáról lásd: Biti (2016: 153–172).

Míg Damrosch a szövegek mozgásának produktív kiszámíthatatlanságát hangsúlyozta, Casanova és Moretti annak gazdasági-politikai determináltságára mutattak rá. Az irodalom forgalmazásának térszerkezetére nézve (Fernand Braudel és Immanuel Wallerstein világrendszer-elméleteinek ösztönzésére) mindketten centrum és periféria viszonyát vetették alapul.⁸ A világirodalmat nem egyenlő felek cserekereskedelmeként fogták fel, hanem mint egyenlőtlen feltételekkel folyó versenyt, melyet a centrum szimbolikus és materiális tőkéje, illetve kulturális termékeinek és kultúrafogyasztási szokásainak kiterjesztése hoz létre és tart fenn. Fontos különbség ugyanakkor, hogy Casanova és Moretti ezeket a mozgásokat eltérő irányú (*centripetális* illetve *centrifugális*) erők eredőjeként képzelték el.

Casanova a szimbolikus tőkefelhalmozás folyamatait követve mutatta be, hogy a periféria miként törekszik a centrum felé, más szóval, hogy a nemzeti irodalmak 19–20. századi létrejöttében milyen alapvető vonatkozási pontként szerepelt Párizsnak mint nemzetközi irodalmi fővárosnak a képzete, s írók Lengyelországtól Japánon át a Karib-tengerig mekkora áhítattal rendelődtek alá ennek a mítosznak. Az így előálló „világirodalmi tér” egysege időben és térben egyaránt valamely abszolút centrum – nevezetesen Párizs, „minden középpontok középpontja” – létét előfeltételezi:

[...] ahogy a kezdődélkör néven ismert *fiktív* vonal, amelyet véletlenszerűen választottak ki a földrajzi hosszúság meghatározására, hozzájárul a világ *valóságos* szerveződéséhez és lehetővé teszi a távolságok mérését és pozíciók elhelyezését a föld felszínén, úgy az, amit az irodalom greenwichi kezdődélkörének nevezhetünk, szintén arra szolgál, hogy minden résztvevője felbecsülhesse a világirodalom (*mondiale des lettres*) középpontjától való esztétikai távolságát. Az esztétikai távolságot is időben mérjük, mivel ez a kezdődélkör adja meg az irodalmi alkotás jelenét, vagyis azt, amit modernitásnak nevezhetünk (Casanova 2004: 88 – kiemelések az eredetiben).

A greenwichi délkör kijelölése (és 1884-es nemzetközi érvényesítése a globális tér és idő mérésére) persze távolról sem volt „véletlenszerű”. A világ eurocentrikus szemléletét és a gyarmatosítással létrejött világrendet fejezte ki, s a világkereskedelmet (elsősorban a tengeri hajózást) koordinálva lehetett az európai hegemonia eszközeként képzeletbeli voltában is valóságos geopolitikai erő: „a pont (*locus*), ahová a globalizáló körülhatárolás iránytűjének rögzített lába kerül, [...] elkerülhetetlenül ott lesz a középpont” (Kadir 2004: 2). Azzal, hogy ezt a struktúrát adottnak veszi, Casanova nem egyszerűen feltérképezi a szimbolikus javak elhelyezkedését, illetve a birtoklásukért ebben a szerkezetben lefolytatható versenyt, hanem egyúttal szentesíti is az „irodalmi világgóztársaság” így előállított hierarchikus rendjét, benne a legbecsesebb érték, az esztétikai modernitás hollétét és mibenlétét.

Moretti világirodalma szintén hatalmi struktúra, de az egyes irodalmi műfajok, témák és stílusok terjedését nála centrifugális erők szervezik: a centrum teríti szét önmagát mindenhová. Casanova a szimbolikus javak autonómiájából indult ki, Morettinél viszont ennek a mozgásnak a közege a „nemzetközi irodalmi piac”. Ennek uralma alatt jön létre – a „nemzetközi kapitalizmussal” egyidejűleg és annak „egységes és egyenlőtlen” rendszerével homológ módon – az egységes „világirodalmi rendszer”, amelyben „mag és a periféria (és a félperiféria)” az „egyre élesedő egyenlőtlenség viszonylataiban kapcsolódik össze”.

⁸ A világrendszer-elméletek hatásáról a világirodalom-kutatásra lásd: Eatough (2015).

Ebben a térben áradnak szét az (elsősorban angol és francia) centrumok irodalmi késztermékei és írói technológiái, egyre fokozódó uniformizálódást eredményezve. Térmetaforákkal kifejezve: míg az organikus fejlődés képzete szerint az irodalmak lombosodó fáik, vagyis időben egyre inkább szétágazódó terek, addig itt a centrumból a perifériára kiáramló hullámok („egyik piacot a másik után meghódítva”) mossák el a világ irodalmainak „egykori diverzitását” (Moretti 2004: 149–150, 160–161; 2009 [2006]: 401–402).

Ez a geopolitikai meghatározottságú (és meglátásait mérhető vagy térben ábrázolható adatokból levezető) világirodalom-felfogás következett Morettinek az irodalmi kartográfia iránti korábbi érdeklődéséből.⁹ Ezért lehet különösen érvényes rá Pheng Cheah a világirodalom-értelmezések egész új hullámának címzett bírálata. Cheah 2016-os *Mi egy világ?* című könyve szerint a világirodalom új kultuszát „megbabonázta” a piac globális uralma, amely a „világot” immár pusztán mint a kereskedelmi hálózatok (a „világpiac”) által kirajzolt teret érzékeli, nem mint a múltat megőrizni képes és a jövőbeli változás lehetőségét is fenntartó időt. A világirodalom új elméleteinek ennél fogva jellemzően a világról mint szövegeket forgalmazó térről van mondanivalója: csak a „térbeli mozgásoknak az irodalmi szövegek termelésére, befogadására és értelmezésére tett hatásával foglalkoznak, s nem a világirodalom mint irodalom hatásával a világra”. A világirodalom „erkölcsileg-politika-ilag elkötelezett” felfogásához viszont, véli Cheah, éppen az időbeliségben rejlő „normatív erőt” kell visszanyerni, amely erő Goethe és Marx világirodalom-képében – a „képzés” (*Bildung*) végtelen folyamata, illetve a piacot majdan leváltó „társadalmi együttműködés” történeti célképzete jegyében – még meghatározó volt (Cheah 2016: 3, 7, 34).¹⁰

Az idő térré alakításában a modernitás és a kapitalizmus fejleményét látta már Henri Lefebvre is, rámutatva arra, hogy a tér nem absztrakt és üres mező, amelyben a dolgok helyet kapnak, tárolódnak vagy lejátszódnak, hanem társadalmi képződmény, a termelési viszonyok kifejezője és újratermelődéjük terepe is egyben.¹¹ A tér társadalmi-gazdasági termelésének Lefebvre által adott elemzése is ösztönözte David Harvey „kritikai földrajzát”, benne a patinás (Trockijig, Leninig, Rosa Luxemburgig visszavezethető) antiimperalista hagyományból átvett „egyenlőtlen fejlődés” modelljét. Eszerint maga a kapitalista modernizáció termeli az egyenlőtlenséget, s az „egyenlőtlen csere” mechanizmusai és a javak eloszlásának diszparitása nem rendszerhiba, hanem a tőke belső ellentmondásainak földrajzi kifejeződése: a centrum fejlődéséhez nélkülözhetetlen a periféria (köztük a centrum saját belső perifériái) alulfejlődése (lásd: Harvey 2019: 69–116).¹²

Az „egyenlőtlen fejlődés” fogalma a warwick-i egyetem komparatistikai kutatócsoportjának hasonló című 2015-ös könyvével került át a világirodalom-elméletbe. A kollektív szerzőségű kötet a modern és az archaikus gazdasági-társadalmi viszonyok „amalgamizálódását” annak irodalmi-kulturális vetületeire tekintettel vizsgálja. A kiindulás itt is az, mint Casanova és Moretti esetében, vagyis hogy a „világirodalom” nem

9 Egyes művek és műfajok földrajzi diffúziójának térképzései ábrázolásai már Morettinek a 19. századi európai regény „atlaszát” bemutató könyvében szerepet kapnak: Moretti (1998).

10 Erre Cheah szerint a Globális Dél irodalmainak olvasása ad lehetőséget, mivel azok a maguk gyarmatosítás előtti, a szóbeliség kultúráiban gyökerező hetero-temporalitásával állnak ellen az Észak és a Nyugat „egyenidejűsítő” törekvéseinek.

11 „A gazdasági tér önmaga alá rendeli az időt; a politikai tér pedig számúzi mint (a hatalomra) fenyegetőt és veszélyeset” (Lefebvre 1991: 95).

12 A tőke és a természeti-társadalmi terek termelésének összefüggéseiről lásd még: Smith (2008).

más, mint a „modern kapitalista világrendszer irodalma”, amelyet „nem a különbség, hanem az egyenlőtlenség” szervez (WReC 2015: 7–8). Az elemzések célja ugyanakkor a centrum kulturális és gazdasági önkiterjesztésével szemben fellépő ellen-tendenciák megmutatása. A félperiféria és a posztkoloniális világ szürreális, mágikus realista fikcióiban – a szudáni Tayeb Salih *Season of Migration to the North*-jától (1969) az orosz Viktor Pelevin *A vérfarkas szent* könyve (2005) című regényéig hozva példákat – eszerint a közös témákon, cselekmény- és szereplő-típusokon túl egy sajátos elbeszélői modalitás, az „irrealizmus” poétikája érvényesül. Ennek formai jellemzőit (kitérésekre épülő vagy körkörös elbeszélés mód, az időrend és az oksági viszonyok felforgatása, egymásnak ellentmondó nézőpontok, megbízhatatlan elbeszélő stb.) általában a posztmodern stílusjegyek körébe szokás sorolni. Itt ezek a „periferialitás esztétikájának” a jelölői lesznek, amely a kapitalizmus „teremtő pusztításának megélt tapasztalatát közvetítve” adják „az egyenlőtlen világrendszerbe” való „kierőszakolt betagozódás” és a „liberális konszenzus” által szorgalmazott „kulturális hibridizáció” bírálatát (WReC 2015: 54–66).

Ebben a mátrixban tehát a tér egyenetlen szerkezete egyúttal az ellenállás kulturális formáit is kitermeli, általában is felértékelve a perifériát mint a szellemi innováció helyét. Felvethető ugyanakkor, hogy a maga emancipációs szándékai ellenére ez a modell ugyanúgy strukturálisan determinált, mint az, amit bírál, hiszen itt ugyanúgy a centrummal szemben felvett pozíció a döntő. A világirodalomnak mint egyetlen, rendszerszerű geopolitikai egységnek a képzetével szemben más kutatások éppen a földrajzi tér elképzelésének helyi változataira, ezek sokszerűségére és rétegzettségére figyelmeztetnek. Az elsősorban Francesca Orsini nevéhez kötődő kutatási irány 2018-as programtanulmánya a szövegek, szerzők vagy nyelvi közösségek által létrehozott, belakott és megélt „jelentéses geográfiák” (*significant geographies*) vizsgálatát három vetületben – (1) „konceptuális” (pl. a mitológiák földrajza), (2) „imaginatív” (ez utóbbiak érvényesülése irodalmi szövegekben) és (3) „valós” (a szövegek forgalmazásának útvonalai és a szerzők fizikai mozgásai, pl. utazás, zarándoklat, migráció) szinteken – irányozza elő (Laachir, Marzagora és Orsini 2018). Saját példával élve, efféle „szignifikáns” földrajzi tér megalkotására lehet példa Goethe és a skót Thomas Carlyle 1824 és 1832 közötti levelezése. Személyesen sohasem találkoztak, de a tárgyak, szövegek és eszmék Weimar és Edinburgh között kettejük közvetítésével zajló – az ajándék-csere antropológiájához, például a *kula* gyűrűhöz hasonlóan strukturált teret megalkotó – forgalmát mindketten a világirodalomnak a piaci forgalmazás feletti, emelkedettebb szférájában való részesülésként élték meg (vö.: Hites 2022: 210–215).

Ugyancsak a kapitalizmus világrendszerének mint kizárólagos történeti és földrajzi keretnek – s ezen keresztül a globalizáció diffúziós (a Nyugatnak a nem-Nyugatra való kiterjedését sulykoló vagy az annak való ellenállás eseteit regisztráló) modelljének – a meghaladására tett kísérletet a cambridge-i egyetemen 2021-ben megjelent világirodalom-történet. Itt olyan saját „világirodalmakat” forgalmazó földrajzi terekre vetült a legnagyobb figyelem, amelyek megelőzték a nyugati modernitás európai világrendszerét, vagy kívül maradtak azon. A szövegek forgalmának ilyen, a Globális Dél pre-kapitalista gazdaságaihoz kötődő terei jöttek létre többek közt a belső-ázsiai Selyem-út mentén vagy az Indiai-óceán partvidékén.¹³

13 Az „óceániai komparatiztika” újszerűsége abban is áll, hogy túllép az szövegek forgalmazásának szárazföldi territóriumokhoz kötődő szemléletén. Vö.: Ouyang (2021); Ganguly (2021).

Az irodalmi modernitás alternatív földrajzi-politikai terei közé sorolható a szocialista internacionalizmus kulturális forgalma is. Ennek a 20. század jelentős részében fennálló világrendszernek a világirodalma szintén birodalmi függésben és kezdeményezésre (az 1930-as évek Szovjetuniójában) bontakozott ki, s középpontja, Moszkva köré ugyanúgy épültek ki centrifugális és centripetális erővonalak, mint Párizs, London, vagy New York esetében. E világrendszer bő félévszázadon át tartó terjeszkedésében okkal láthatni nemzeti alapú (orosz) és teológiai gyökerű (pravoszláv) politikai hegemonia-törekvések felújítását (vö.: Clark 2011, 2019). Ugyanakkor rámutathatni emancipációs erejére is, mondván, a szocialista internacionalizmus lépett túl először tudatosan a világirodalom eurocentrikus felfogásán, s az elsősorban észak-nyugati irodalmakat becsatornázó észak-nyugati globalizáció hegemoniájával szemben Kelet–Kelet és Kelet–Dél relációk mentén rajzolta át a nemzetközi kulturális kapcsolatok politikai földrajzát (vö.: Volland 2017, Djagalov 2020).

Az Appenninektől a Balaton-felvidéken át a Tejtútig: Erdélyi János „irodalomtörténeti földrajza”

A 19. század európai gondolkodásában nem kevésbé markáns kultúra-földrajzi mátrixok voltak érvényben. A kontinensen belüli Észak–Dél felosztás egyszerre jelölt kulturális hierarchiát és történeti változást: a klasszikus és a modern kor közti váltás éppen ezt a hierarchiát fordította meg (például az *Osszián* összemérhető az *Iliásszal*, vagyis a Földközi-tenger partvidékén kívül létrejött irodalom nem alacsonyabb rendű). A modernitásnak a Délről való leválasztása az „északiság” mítoszában élt tovább, hol kulturális sztereotípiák, hol faji ideológia alakjában (vö.: Leerssen 2019). Emellett ugyanakkor a felvilágosodás földrajzi képzeletében is érvényesült egy erre a tengelyre merőleges kettéosztás: Kelet-Európát már a 18. század derekától a barbárság területeként határolták körül és választottak le a tulajdonképpeni értelemben vett európai (vagyis nyugati) művelődésről (Wolff 1994, 2001).

A magyar kultúrának a 19. század közepső harmadában meginduló világirodalmi forgalmazása (vagyis amikortól magyar irodalmi művek rendszeresen jelentek meg „nyugati” nyelveken) szintén ennek alapján lokalizálta, hogy honnan is származnak ezek a szövegek. Jellemző ebben a tekintetben Kertbeny Károly népdal- és Arany János-fordításairól született két 1851-es németországi recenzió. Az egyik szerint mind a magyar népdalt, mind a magyar műköltészeti epikát „gyermeki naivitás” jellemzi, s olvasójuk okkal érezheti úgy, hogy „a nyugati művelődés legkülső őrhelyén” (*auf dem äußersten Vorposten der Cultur des Westens*) tesz látogatást, ahol „már a közeli kelet olyan jelentékenyen hallatja hangját” (Arany 1975: 748, 753). Egy másik bíráló még általánosabb érvénnyel fejezte ki, hogy a magyar irodalom egy alapvető kultúrföldrajzi választóvonal *túloidalmán* helyezkedik el:

Ha az északi sarktól az Adriai tengerig húzunk egy egyenest, az irodalmi alkotásmód szempontjából jelentős határvonalat kapunk. E vonaltól keletre ugyanis a drámai kompozíció iránti hajlam lényegében eltűnik, s helyette a líra és az epika dominál. Ez a jellegzetesség érvényben marad belső-Ázsiáig, vagyis Arábiától és Perzsiától egészen a Gangeszig (Arany 1975: 756).¹⁴

14 A fordítást módosítottam – H. S.

A világirodalom fogalmának első magyar nyelvű értelmezője, Erdélyi János számára sem volt kérdés, hogy a magyar irodalmat (ami benne valóban eredeti) több köti a perzsa és az arab költészethez, mint bármelyik európai szomszédjához: „népünkben tömérdek a költői anyag; keleti fajunk ebben is mutatkozik; életünk saját eredeti, pusztáink népe hasonlíthatlan, s költészete azonképp” (Erdélyi 1991: 251). A magyar irodalom európai jelenléte tehát idegen kultúrföldrajzi közegbe való beékelődés eredménye, s éppen ezért tarthat számot nemzetközi figyelemre:

A művelt külföld kezdi észrevenni, hogy Európa költészetébe, közös dalversenyébe egy hang vegyül, mely különbözik az édes illatú sorrentói fok zenéitől, nem is oly ködös, mint az északi bárd viharénekei: hanem mindkettőnél búsabb, mélyebb és nem kevésbé nemzeti, melynek alaphangja kelet költői mámorú természetében keresendő (Erdélyi 1991: 251).

Erdélyi akkor is ezen kultúrföldrajzi égtájak szerint tájékozódott, amikor felvetette, hogy a magyar költők igyekezzenek „egészen áttelnes művészeti világból kölcsönözni új elemet s irányt”, nevezetesen „az éjszaki vagy skandináv népköltészet” tanulmányozásából. Ezzel tulajdonképpen azt szorgalmazta, hogy a magyar költészet vetközzön le valamennyit a maga keletiségéből: az északi költészet „balladai menetének” elsajátítását „a mi gyakran szétfolyó módjaink” esztétikai feljavításához érezte szükségesnek (Erdélyi 1986 [1853]: 159).

Ez azonban ritka pillanat, mivel Erdélyit általában inkább az foglalkoztatta, hogy a sajátot miként lehet megőrizni a maga sajátosságában. Az 1845-ös nagy Vörösmarty-tanulmánytól a kései *Egyetemes irodalomtörténetig* a világirodalom képzetére rendre mint a kulturális önazonosságot veszélyeztető tényezőre utal. Nemzeti és világirodalom a szemében nem dialektikus párok, hanem ellenfogalmak, az utóbbi alatt ugyanis Erdélyi alapvetően 18. századi eszményeknek (kozmpolitizmus, egyetemes nyelv, klasszicista szépség) a nemzeti korban való anakronisztikus továbbélését látta, kiemelve, hogy ez pontosan az olyan, éppen felépülőben lévő irodalmakra jelent fenyegetést, mint a magyar. Egyrészt teljesíthetetlen elvárásokkal szembesíti, másrészt önazonosságát roncsoló idegen hatásoknak teszi ki.¹⁵

A nemzeti irodalmak kívánatos elkülönülését Erdélyi a *Pályák és pálmák* című 1867-es esszéjében két jellemző tájkép ütköztetésével érzékeltette:

[...] nincs világirodalom, mely az egyetemes mivelődésen úgy futna végig, mint az Apenninek Olaszországon; hanem van nemzeti irodalom, mely a nyelvek, élet és szokások, polgári és vallásos meggyőzések sokfélesége szerint, a történelem földjéből, mint a Balaton vidéki hegyek a síkról, magaszerű alakulással emelkedik föl, és betölt egy helyet a szellem országában (Erdélyi 1986a [1867]: 653).¹⁶

A világ irodalmainak látképe tehát nem egyetlen összefüggő hegyvonulatot mutat, hanem egymástól elkülönülő vulkáni kúpok sokaságát, melyek magasságánál fontosabb a többiekétől való távolságuk. Ez azért fontos meglátás, mert pályája korábbi szakaszában

¹⁵ Erdélyi világirodalom-értelmezésének átfogó elemzése egy másik tanulmány tárgya lesz.

¹⁶ Erdélyi nem látatlanban nyilatkozott ezekről a tájakról. Az Apenninekről adott leírását olaszországi útirajzaiban lásd: Erdélyi (1985: 403–408).

Erdélyi hajlott arra, hogy a legkiemelkedőbb magaslatokkal azonosítsa a világirodalmiságot (ezért vélte úgy, hogy a magyar költészet addigi csúcsa, Vörösmarty az esélyes erre a rangra):

[...] a világirodalom szinte az, melyet minden időben, minden nemzetek írnak, azaz a külön nemzetek tudományos műveltségének legmagasb pontjai összefogatván, belőlük egész alkottatik, mintha egy nemzetéi volnának (Erdélyi 1986b [1845]: 190).

Befejezetlenül maradt világirodalom-történetében viszont kifejezetten amellelt érvelt, hogy ez a geodéziai szemlélet hamis absztrakciót eredményez, mivel ebben a metszetben láthatatlan marad mindaz, ami a csúcok alatt zajlik:

A külön tömbök alkotásaiból mintegy kivonatot, egységes rövidletet készíteni, az is történet lesz, de az eszme története. A kiemelkedés csúcsai köttetnek össze – *per summos apices* – mint a magossági méréseknél, s ami addig föl nem ér, mellőztetik (Erdélyi 1868: 9).

Jellemző, hogy amikor Erdélyi ugyanitt a (vertikális) magasságot (horizontális) távolságba forgatja át, a világirodalmat a világ mitológiai végpontjaként (vagyis a végtelen üresség peremeként) hozza szóba: „számot tenni a világirodalomban oly kedvező ítélet, melynél kedvezőbb nem is kívánható. A műveltség Hercules-oszlopaihoz jutottunk, melyeken túl nincs tovább” (Erdélyi 1868 9).

Irodalomtörténeti ítéleteiben Erdélyi másutt is gyakran él földrajzi vagy térképészeti fogalmakkal. Már egyik első tanulmányában így érzékelteti a népköltészet lényegét s hogy miért múlt el jóvátehetetlenül annak éltető közege:

[...] a népköltészetet a maga élelnagyságában, teljességében nem mindegyik kor bírja szemünk elé állítani [...] mert az idő összeesett, s az élet csaknem oly egyenlő felületre szabályoztatott, mint a földabroszok, melyen a hegység is oly magas, mint a síkság. [...] vissza kell lépnünk néhány századdal a történetek háttérébe, mikor a költészet, mint egy Balaton, mint egy tenger, nem volt még lecsapolva különböző ágain a műveltségnek, hanem öszvessége volt minden szellemi nyilatkozásnak, honnan vevé a nép törvényét, vallását, történeteit s erkölcsstudományát (Erdélyi 1986c: 47–48).

A hasonlat lényege, hogy az idő gyakorlati és elvont szinten egyaránt a tér átalakulásával jár. Miként a civilizáció fejlődése mesterséges beavatkozás a természeti tájba, úgy a történelem (a térképészeti absztraháláshoz hasonlóan) a rendezettség irányába mutat, de egyúttal el is tünteti a létezők gazdag változatosságát.

A földrajzi hasonlatokat Erdélyi azért is érezhette különösen kifejezőnek, mert a szellem világát is földrajzi-politikai kiterjedésként, vagyis egyfajta „országként” fogta fel: „Birodalom minden kicsi s magán birtokot jelenthet ugyan, de utoljára nagy politikai területek, országok elférnek fogalmába: hasonlóul az irodalom [...]. Ország ez is” (Erdélyi 1868: 3–4). A „birodalom” és az „irodalom” szavak hasonlósága eszerint arra figyelmeztet, hogy lényegük szerint mindkettő ugyanazt a funkciót látja el, a másoktól való elhatárolást. Ahogy „a külön országokat egymástól bizonyos határvonalak jegyzik előttünk a földképen, mutatván kisebb-nagyobb kiterjedéseket” (Erdélyi 1986b [1845]: 189), úgy az egyes „szellemi égaljak” szerint elkülönült „művelődési tömbök” ideális esetben szintén jótekony elválasztottságban léteznek (Erdélyi 1868: 9). Erdélyi szerint

a közvetlenül egymás melletti kultúrák viszonya különösen antagonisztikus, mivel „el-lensarkiasan érintkeznek, mint a delej” (Erdélyi 1868: 9). Ennyiben „a szomszédos népek egymás elleni feszültsége” kicsiben a földgolyó alapviszonyát, a pólusok elektromos töltésének az ellentétességét képezi le. (Ezért engedheti meg Erdélyi, mint fent idéztem, hogy az egyes irodalmak az „egészen átellenesből”, vagyis a földrajzilag nagyon távoliból kölcsönözzenek költői eljárásokat, mint a magyar a skandinávból.) Továbbá, s ez újfent a kultúrák önmaguknak való elegendőségét magyarázza, „a költők szellemi birodalmában” eltérő léptékek érvényesülhetnek. A költészetnek nem kell szükségszerűen egyetemes érvényességre törekednie (vagyis világirodalminak lennie): „Ki pusztán csak nemzete érdekében jó költő, annak egész más köre, képzelődési megyéje van, mint annak, ki talán az egész időszaknak, melyet a közös emberiség él, szólalt meg szellemében” (Erdélyi 1986b [1845]: 189).

A világ irodalmainak ebből a monadikus szemléletéből következik, hogy a külső hatások átvétele mellett Erdélyi ugyanilyen határozottsággal utasítja el az egyes elhatárolt és egységes szellemi körök belső felosztását. Az 1850-es évek népies költészetét ezért bírálja a nemzeti tér tájköltészeti alapú regionális széttöredezéséért:

Ah, ti vidéki elmék, ti szegény költők! Nektek egyedül azon esetben volna tán kedves egyetlen a haza, csak akkor nem tépnétek föl talán vidékre, tájakra, szokásra, ha egy darab szirtből állana tenger közepén, mint Odüsszeusz Ithakája? De ti alföldet, palócságot, hegyhátat csináltok belőle, s észre sem veszitek, hogy olyat daraboltok, a mi annál könnyebben darabolható, mert nem szirt, s nem kevésbé van kitéve mindamellett a hullámok csapkodásainak, mint akármely sziget az óceánon (Erdélyi 1859: 127–128).

Az *Egyetemes irodalomtörténet* harmadik fejezete az „Irodalomtörténeti földrajz” címet viseli. Itt a geográfia megvilágító hasonlatok helyett immár a kultúrák világtérképével szolgál – vagyis, Lefebvre fogalmaival, „reprezentációs térből” a „tér reprezentációjává” lesz (Lefebvre 1991: 33–46). Szembetűnő, hogy amikor Erdélyi azt vélelmezi, hogy „a vulkáni hatások terjedelmére azonegy civilizáció esik” (Erdélyi 1868: 24), akkor a Balaton-felvidék magányosan álló hegyeinek (a nemzeti irodalmak különállását szemléltető) képét terjeszti ki a világ kultúráinak geológiai meghatározottságára, tényleges földtani okokra vezetve vissza elkülönülésüket.¹⁷

Az így szemlélt valóságos térkép egyúttal a történelem lefolyásának a terepe is: „Az emberi művelődés történetét hasonlóan éghajlatok övezik nemcsak a föld fekvése szerint, hanem a gondolat fejlődésében is” (Erdélyi 1868: 35–36). Ezt a fejlődést a *translatio imperii* és a *translatio studii* elvének együttes érvényesülése irányítja – vagyis ahogy a világláguralom, úgy a világműveltség is koronként más-más népre száll:

A kezdet, így nézve, Ázsia keletén található oly előjoggal, hogy India és Khina, mindkettő ma is elég magának. A folytatás Előázsiaiában, Egyiptomban történik. Asszirok vagy babiloniak, fenikek, egyiptomiak, héberék, arabok és persák fogják fel a történelem fonalát, s rólok a görögökre és rómaiakra megy át urodalom, irodalom s ezekről a mai művelt népekre minden (Erdélyi 1868: 24).

¹⁷ Azzal, hogy az egyes civilizációkat egy-egy vulkán hatókörében rendezi el, Erdélyi talán a kor geognóziái alapvitájában foglalt állást. Vö.: Békés (2013), Rózsa (2013).

A szellemnek ez az „urodalom” és „irodalom” összefonódásában zajló (s Hegel nyomán: Nyugatra tartó) útja fenntart valamennyi időbeli és térbeli nyitottságot:

[...] a mennyi nép és nyelv, annyi irodalom lehet, s elvárjuk mind egyiktől a maga illetékét a közmivelttség öregbitéséhez, sovár tekintettel figyelve a földteke ősméretlen, eddigelé számba nem vett országaira, történik-e ott valami a szellemmel; van-e például bordala vagy imádsága az eszkimónak? Lehető-e, hogy a hideg és forró égöv lakói valaha polgárisodást nyerjenek; remélhető-e, hogy belső Afrika feketéiről leszakadjon az állatiság terhe, az alku alá eső vásári becs méltatlansága: adni, venni őket mint a marhát? (Erdélyi 1868: 24).

Ugyanakkor Erdélyi azt a meggyőződését sem rejti véka alá, hogy a művelődés globális történetében nem vesz részt mindenki: „A mit világ folyásnak nevezünk: nem szól az egész emberiségre”. Ebben a megállapításban egyrészt a mindennemű univerzalitással (vagy a „szellem tájszólásainak” összeolvadásával) szembeni ellenérzései fejeződnek ki.¹⁸ Másrészt viszont benne rejlik egyes civilizációk leértékelése is: vannak, akik már, talán jóvátehetetlenül, kihullottak a „világ folyásából” („a legrégebb történelmi népek évezredekre menő szünetet tartva mintegy kívül esnek a történelmen, s ma is a művelődés se-reghajtói” [Erdélyi 1868: 36]), s vannak olyanok is, akik talán sohasem kerülhetnek bele:

[...] feles számu népe van még a világnak előmenetelre Afrika homoktengerén, Éjszak amerika fenyérein, Brazília erdőiben vagy Szibéria sivatagain, melyek földestül, országostul csupán helytöltők a térképen, s hézagpótlók a történetben (Erdélyi 1868: 38).

Ezek a népek a térképen és a történelemben egyaránt üres helyeket jelölnek – a Balatonfelvidéki tájban elképzelve: az övök a köztés tér a hegykúpok között. Annyiban nem feleslegesek, amennyiben tulajdonképpen ott-létük hiányával töltik ki a tér és az idő réseit.

A tájból, földrajzból, geodéziából, térképészetből kölcsönzött, s a kultúra mibenlétét, működését, történetét megvilágítani hivatott képek mellett tehát Erdélyinél van a világirodalomnak konkrét földrajza is. Összevetve napjaink világrendszer-elméleteivel, szembevetendő, hogy a világirodalom Erdélyi számára szintén hatalmi tér, s az abban elfoglalt pozíció szellemi, politikai és gazdasági erőviszonyok függvénye; harcról van szó, melyben katonai, kereskedelmi és szellemi hódítások összefüggnek. Ezért nem tisztán szimbolikus versengésre utal, amikor az európai költészetet, mint fent idéztem, „közös dalversenyként” mutatja be. S ezért van talán valamennyi irónia is a megjegyzésben, miszerint „[a] világkereskedelmi angol [...] nemcsak cifra nyelvű bicskát vagy ruhakelmét viszen az isméretlen partokra gályáin, hanem könyvet is, rendesen a bibliát; s nemde műveltséget akar terjeszteni s nemde irodalom által?” (Erdélyi 1868: 24).

Amikor Erdélyi a világirodalomról mint az önmaguk számára érvényes és önmaguknak elégséges nemzeti kultúrák létre és integritására leselkedő veszélyről beszél, sokban megelőlegezi napjaink globalizáció-kritikáit – leszámítva, hogy ez utóbbiak némelyikében a nemzeti ugyanúgy elvetendő, hamis totalitás (lásd: S. Varga 2005: 495). Mindennek számára nyilván a magyar kultúra túlélési esélyeinek szempontjából volt jelentősége.

¹⁸ Remény inkább, mintsem bizonyosság Erdélyi jóslata, miszerint „semmi kilátás rá” hogy „hiedelmek, erkölcsi és politikai meggyőzések dolgában az emberiség egykor egyező vallomásra pontosuljon össze” (Erdélyi 1868: 36).

Ezért rendkívül jellemző, hogy amikor az *Egyetemes irodalomtörténet* bevezető fejezetének végén az érvelést csillagászati távlatokig futtatja ki („Ha a világtörténelem mint egy szép csillagos ég: az irodalomtörténet fényes vonal mint a tejút” [Erdélyi 1868: 10]), akkor ezt a kozmikus teret egy nemzeti mitológéma segítségével ragadja meg. A világirodalom története eszerint ugyanis „a ’hadak utjának’ szép regéjéhez” hasonlatos, amelyben „az ősök [...] fegyveresen sietnek, ha baj van, utódaik segítségére” (Erdélyi 1868: 13). Ez a kép az elképzelhető legtágabb térben fejezi ki azt, amit Erdélyi az irodalom művelése lényegének gondolt: a nemzetek megmaradásának záloga nem térbeli kapcsolatok kiépítése másokkal, hanem a saját közösségükön belüli időbeli folytonosság (tudatának) fenntartása és megóvása.

Hivatkozott irodalom

- Apter, Emily (2013): *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability*. London: Verso.
- Arany János (1975): *Levelezés I. (1828–1851)*. Sáfrán Györgyi, Bisztray Gyula és Sándor István (szerk.). Budapest: Akadémiai.
- Auerbach, Erich (1952): Philology der Weltliteratur. In *Weltliteratur: Festgabe für Fritz Strich zum 70. Geburtstag*. Walter Muschg and E. Staiger (szerk.). Bern: Francke, 39–50.
- Békés Vera (2013): Néhány filozófiai szempont a „neptunista-vulkanista” avagy „neptunista-plutonista” vita tudománytörténeti értelmezéséhez. In *Formációk és metamorfózisok. A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században*. Gurka Dezső (szerk.). Budapest: Gondolat, 40–51.
- Biti, Vladimir (2016): *Tracing Global Democracy: Literature, Theory, and the Politics of Trauma*. Berlin–Boston: de Gruyter.
- Brouillette, Sarah (2016): World Literature and Market Dynamics. In *Institutions of world literature: writing, translation, markets*. Stefan Helgesson és Pieter Vermeulen (szerk.). New York and London: Routledge.
- Casanova, Pascale (2004): *The World Republic of Letters*. Cambridge, Mass.–London: Harvard University Press.
- Cassin, Barbara (szerk.) (2014): *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Cheah, Pheng (2016): *What is a World? On Postcolonial Literature as World Literature*. Durham: Duke University Press.
- Clark, Katerina (2011): *Moscow, the Fourth Rome: Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Clark, Katerina (2019): The Soviet Project of the 1930s to Found a World Literature and British Literary Internationalism. *Modern Language Quarterly* 80(4): 403–425.
- D’haen, Theo (2021): *World Literature in an Age of Geopolitics*. Leiden, Boston: Brill.
- Damrosch, David (2003): *What is World Literature?* Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Djagalov, Rossen (2020): *From Internationalism to Postcolonialism. Literature and Cinema between the Second and the Third Worlds*. Montreal & Kingston–London–Chicago: McGill-Queen’s University Press.
- Eatough, Matthew (2015): The Literary History of World-Systems, I. Marxist Lineages; ’The Literary History of World-Systems, II. World Literature and Deep Time. *Literature Compass* 12(11): 591–602, 603–614.
- Erdélyi János (1859): A legújabb magyar lyra (Második közlemény). *Budapesti Szemle* 6(18–19): 99–154.
- Erdélyi János (1868): *Egyetemes irodalomtörténet*. Pest: Ráth.
- Erdélyi János (1985): *Úti levelek, naplók*. T. Erdélyi Ilona (szerk.): Budapest: Gondolat.
- Erdélyi János (1986 [1853]): Népköltészet és kelmeiség. In *úő Válogatott művei*. T. Erdélyi Ilona (szerk.) Budapest: Szépirodalmi, 157–170.
- Erdélyi János (1986a [1867]): Pályák és pálmák. In *úő Válogatott művei*. T. Erdélyi Ilona (szerk.) Budapest: Szépirodalmi, 623–658.
- Erdélyi János (1986b [1845]): Vörösmarty Mihály Minden Munkái. In *úő Válogatott művei*. T. Erdélyi Ilona (szerk.) Budapest: Szépirodalmi, 182–226.
- Erdélyi János (1986c): Népköltészetéről. In *úő Válogatott művei*. T. Erdélyi Ilona (szerk.) Budapest: Szépirodalmi, 45–58.
- Erdélyi János (1991): Népköltészetünk a külföldön. In *úő Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, T. Erdélyi Ilona (szerk.). Budapest: Akadémiai, 250–254.

- Ganguly, Debjani (2016): *This Thing Called the World: The Contemporary Novel as Global Form*. Durham: Duke University Press.
- Ganguly, Debjani (2021): Oceanic Comparativism and World Literature. In *The Cambridge History of World Literature*. Debjani Ganguly (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 429–457.
- Harvey, David (2019): *Spaces of Global Capitalism. A Theory of Uneven Geographical Development*. London–New York: Verso.
- Hites, Sándor (2022): Five Economies of *Weltliteratur*: Designs for Circulation. *Journal of World Literature* 7(2): 202–233.
- Kadir, Djelal (2004): To World, to Globalize – Comparative Literature’s Crossroads. *Comparative Literature Studies* 41(1): 1–9.
- Laachir, Karima, Sara Marzagora és Francesca Orsini (2018): Significant Geographies: In Lieu of World Literature. *Journal of World Literature* 3(3): 290–310.
- Leerssen, Joep (2019): The North: A Cultural Stereotype between Metaphor & Racial Essentialism. In *Northern Myths, Modern Identities. The Nationalisation of Northern Mythologies Since 1800*. Simon Halink (szerk.). Leiden, Boston: Brill, 13–32.
- Lefebvre, Henri (1991): *The Production of Space*. Oxford–Cambridge, Mass.: Basil Blackwell.
- Mirowski, Philip (1989): *More Heat Than Light. Economics as social physics, physics as nature’s economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moretti, Franco (1998): *Atlas of the European Novel 1800–1900*. London–New York: Verso.
- Moretti, Franco (2004): Conjectures on world literature. In *Debating World Literature*. Christopher Prendergast (szerk.). London and New York: Verso, 148–162.
- Moretti, Franco (2009 [2006]): Evolution, World-Systems, *Weltliteratur*. In *The Princeton Sourcebook in Comparative Literature. From the European Enlightenment to the Global Present*. David Damrosch, Natalie Melas és Mbongiseni Buthelezi (szerk.). Princeton: Princeton University Press, 399–408.
- Ouyang, Wen-Chin (2021): The Silk Roads of World Literature. In *The Cambridge History of World Literature*. Debjani Ganguly (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 60–79.
- Rózsa Péter (2013): Geológia a paradigma előtt: a neptunista-vulkanista vita. In *Formációk és metamorfózisok. A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században*. Gurka Dezső (szerk.). Budapest: Gondolat, 52–60.
- S. Varga Pál (2005): *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest: Balassi.
- Sandl, Marcus és Harald Schmidt (szerk.) (2002): *Gedächtnis und Zirkulation. Der Diskurs des Kreislaufs im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Smith, Neil (2008): *Uneven Development. Nature, Capital, and the Production of Space*. Athens–London: The University of Georgia Press.
- Vogl, Joseph (2011): *Kalkül und Leidenschaft: Poetik des ökonomischen Menschen*. Zürich, Berlin: diaphanes.
- Volland, Nicolai (2017): *Socialist Cosmopolitanism: The Chinese Literary Universe, 1945–1965*. New York: Columbia University Press.
- Warwick Research Collective (WReC) (2015): *Combined and Uneven Development: Towards a New Theory of World-Literature* [Sharae Deckard, Nicholas Lawrence, Neil Lazarus, Graeme MacDonald, Upamanyu Pablo Mukherjee, Benita Parry, Stephen Shapiro]. Liverpool: Liverpool University Press.
- Weitz, Hans-J. (1987): “Weltliteratur“ zuerst bei Wieland. *Arcadia* 22(2): 206–208.
- Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Wolff, Larry (2001): *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

Hites Sándor

irodalomtörténész, osztályvezető, tudományos főmunkatárs, BTK Irodalomtudományi Intézet, XIX. Századi Osztály (Budapest), kutatócsoport-vezető, MTA–BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (Budapest)

